

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

FTAХР 03.20

**ҚАЗАН РЕВОЛЮЦИЯСЫНА ДЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕ ҚАЗАҚТАРДЫҢ
ӨНЕРКӘСІПТЕ, КӨЛІК ТАСЫМАЛЫ ЖӘНЕ САУДАДА ЖҰМЫСПЕН
ҚАМТЫЛУЫ**

**Асылбекова Жамиля Малик-Айдарқызы¹,
Султанова Диана Хайроллақызы², Қиясбек Анель Естемесқызы³**

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор Халықаралық Бизнес Университеті
Алматы қ., Қазақстан. E-mail: asylbekova777@mail.ru

²Халықаралық Бизнес Университетінің магистранты Алматы қ.,
Қазақстан. E-mail: dianasultanwork@gmail.com,

³Халықаралық Бизнес Университетінің магистранты Алматы қ.,
Қазақстан. E-mail: a.kiyasbek@gmail.com

Түйіндеме. Мақала қазан кезеңіне дейін басталған Қазақстандағы ұлттық жұмысшы кадрлардың қалыптасу тарихын зерттеуге арналған. Қазақтың дәстүрлі қоғамының әлеуметтік бөлінуі барысында күнкөріс құралдарын іздеп кедейленген шаруалардың белгілі бір бөлігі өнеркәсіптерде, өнеркәсіптік кәсіпорындарда және теміржол құрылыстарында жұмыс істеді. Олардың көпшілігі уақытша, маусымдық жұмыстарға орналасты. Жалданбалы жұмысшылар арасында қазақтар балық және тұз өндірістерінде, сондай-ақ тау-кен кәсіпорындарында басым болды. Өңдеу өнеркәсібінде қазақ жұмысшыларының саны аз болды.

Жергілікті этникалық топтың жұмысшылары негізінен біліктілігі төмен және біліктілігі аз, қосалқы жұмыстарға тартылды, сол үшін олар мардымсыз жалақы алды. Ауыр жұмыс пен қиын тұрмыстық жағдайлар, меншік иелері тарапынан көрсетілген отаршылдықтың ашық көріністері қазақ жұмысшыларын биліктің заңсыздығына қарсы өз күқықтары үшін күреске қосылуға мәжбүр етті.

Кілт сөздер: Қазақстан, отаршыл шеткі аймақ, Ресей империясы, шаруа, кәсіп.

IRSTI 03.20

**EMPLOYMENT OF KAZAKHS IN INDUSTRY, TRANSPORT AND CRAFTS
IN THE PRE-OCTOBER PERIOD**

**Asylbekova Zhamilya Malik-Aidarovna¹,
Sultanova Diana Khairollaevna², Kiyasbek Anel Estemeskyzy³**

¹doktor of historical sciences, professor of University of International BusinessAlmaty,
Kazakhstan. E-mail: asylbekova777@mail.ru

²Master student at University of International Business Almaty,
Kazakhstan.E-mail: dianasultanwork@gmail.com

³Master student at University of International Business Almaty,
Kazakhstan.E-mail: a.kiyasbek@gmail.com

Abstract. The article is devoted to study the history of the formation of national workers in Kazakhstan, which began in the pre-October period. During the social stratification of the Kazakh traditional society, a certain part of the impoverished peasants, in search of livelihoods found jobs in crafts, industrial enterprises and in the construction of railways. Many of them were employed in temporary, seasonal jobs. Among wage laborers, Kazakhs prevailed in the fishing and salt industries, as well as in mining enterprises. In the manufacturing industry, the number of Kazakh workers was insignificant.

Workers from the indigenous ethnic group were engaged mainly in unskilled and low-skilled labor, in auxiliary work, for which they received a meager salary. Difficult conditions of work and life, open manifestations of colonialism on the part of the owners forced the Kazakh workers to engage in a struggle for their rights against the lawlessness of the authorities.

Key words: Kazakhstan, colonial outskirts, Russian Empire, sharua, crafts.

МРНТИ 03.20

ЗАНЯТОСТЬ КАЗАХОВ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ, НА ТРАНСПОРТЕ И В ПРОМЫСЛАХ В ДООКТЯБРЬСКИЙ ПЕРИОД

Асылбекова Жамиля Малик-Айдаровна¹, Султанова Диана Хайроллаевна²,
Қиясбек Анель Естемесқызы³

¹доктор исторических наук, профессор Университет Международного Бизнеса
г. Алматы, Казахстан. E-mail: asylbekova777@mail.ru

²Магистрант университета Международного Бизнеса
г. Алматы, Казахстан. E-mail: dianasultanwork@gmail.com,

³Магистрант университета Международного Бизнеса
г. Алматы, Казахстан. E-mail: a.kiyasbek@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена изучению истории формирования национальных рабочих кадров в Казахстане, который начался в дооктябрьский период. В ходе социального расслоения казахского традиционного общества, определенная часть обедневших крестьян в поисках средств существования трудоустроивалась на промыслы, промышленные предприятия, на строительство железных дорог. Многие из них были заняты на временных, сезонных работах. Среди наемных рабочих казахи преобладали на рыбных и соляных промыслах, а также на горных предприятиях. В обрабатывающей промышленности численность казахских рабочих была незначительной.

Рабочие из коренного этноса были заняты главным образом неквалифицированным и малоквалифицированным трудом, на подсобных работах, за что получали мизерную зарплату. Тяжелые условия труда и быта, открытые проявления колониализма со стороны хозяев, заставляли казахских рабочих включаться борьбу за свои права, против беззакония властей.

Ключевые слова: Казахстан, колониальная окраина, Российская империя, шаруа, промыслы.

Кіріспе. Белгілі бір ұлттың жан-жақты дамуының анықтаушысы - оның қоғамның әр түрлі салаларында, ең алдымен жеке мемлекетке тән экономиканың жетекші салаларында жұмыс істейтін ұлттық кадрларының жағдайы. Қазақстанға келетін болсақ, өнеркәсіпте, көлікте және құрылыста ұлттық кадрлардың дамыған бөлімі болмаса, қазақ халқының қайта тірілуіне қол жеткізу мүмкін емес. Қазақстан егемендігі жағдайында жұмысшылар мен техникалық мамандардың ұлттық кадрларының жедел өсу қажеттілігі маңызды әлеуметтік-экономикалық қана емес, сонымен бірге орасан зор саяси мәнге ие болады.

Зерттеудің өзектілігі экономиканың жетекші салаларын дамытудың кешенді, ғылыми негізделген индустриалды-инновациялық бағдарламасын іске асырудың шұғыл қажеттілігімен күшейе түседі, оны жүзеге асыру импортталған жұмыс күшіне байланысты емес, Қазақстанның байырғы тұрғындарының жоғары білікті техникалық мамандарына байланысты болып табылады. Сонымен, мақаланың тақырыбы революцияға дейінгі кезеңде аймақ жалпыресейлік экономикалық нарыққа енген кезден басталған Қазақстандағы ұлттық өнеркәсіп кадрларының қалыптасуы мен даму тарихын зерттеумен тікелей байланысты. Мұны түсіну үшін қазақстандық жұмысшылар мен техникалық мамандар кадрларын қалыптастырудың тарихи тәжірибесі маңызды. өнеркәсіптік жұмысшылар мен техникалық мамандар ұлттық отрядының дамуындағы көптеген қазіргі құбылыстардың себептері өткенде, уақытында шешілмеген проблемаларда жатыр және қазіргі жағдайда Қазақстан Республикасының әлеуметтік-демографиялық және көші-қон саясатының маңызды аспектісіне айналуға.

Әдіс-тәсілдер. Зерттеудің дереккөзі ретінде қазақстандық және ресейлік мұрағаттардың материалдары, сонымен қатар жарияланған құжаттар мен материалдар жинақтары алынады.

Бұл зерттеу әлеуметтік даму заңдылықтарын түсінудің алғышарты болып табылатын историзм принципі негізінде жасалды. Историзм принципінің басты талабы - барлық процестер мен құбылыстарды олардың пайда болуы мен дамуындағы, оларды тудырған нақты жағдайлармен байланыстыра қарастыру. Сонымен, историзм принципі шындықтың объективті көрінісі ретінде қызмет етеді.

Қарастырылып отырған мәселе тарихи зерттеудің негізгі жалпы тарихи әдістерін: тарихи генетикалық, тарихи салыстырмалы, тарихи типологиялық және тарихи жүйені қолдана отырып жасалған.

Ең әмбебап әдіс - бұл дамуды талдауға бағытталған тарихи генетикалық әдіс. Бұл әдістің мәні зерттелетін объектінің тарихи қозғалысы барысында оның қасиеттерін, функцияларын, өзгерістерін дәйекті түрде анықтаудан тұрады. Бұл объектінің нақты тарихын көбейтуге барынша жақындауға мүмкіндік береді. Тарихи-генетикалық әдіс себеп-салдарлық байланыстар мен тарихи дамудың заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Тарихи-типологиялық әдіс белгілі бір қасиеттер мен айырмашылықтардың ұқсастығы негізінде халықтың жеке топтарын бөліп алуға мүмкіндік береді. Тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде жеке демографиялық процестердің (көші-қон, құнарлылық, өлім-жітім) немесе халық топтарының (ерлер, әйелдер, қала, ауыл тұрғындары және т.б.) дамуындағы ортақ және ерекше белгілері анықталды. Тарихи-жүйелік әдіс халықты тиісті тұтас әлеуметтік жүйе ретінде қарастыру үшін қолданылды.

Талқылау. Қазақстанның ұлттық өнеркәсіп кадрларының қалыптасуы мен өсу тарихы кенестік кезеңде жан-жақты дамыды, ал бұл тақырыпты зерттеуге негізгі үлес 1950-1960 жж. қосылды.

Сол жылдардағы басылымдар арасында П.М. Алампиетің монографиясы көрнекті орын алады. Осы сенімді ғылыми жұмыста автор мүмкіндігінше сол тарихи жағдайларда Қазақстанның қазан айына дейінгі экономикалық жағдайын, азаматтық соғыстан кейінгі өнеркәсіптік өндірістің қалпына келтірілуін, аймақты индустрияландыру шараларын жеткілікті түрде жан-жақты қамтыған. Бұл жұмыс біз үшін үлкен ғылыми қызығушылық тудырады, өйткені аймақ өнеркәсібінде ұлттық жұмысшыларды құруға арналған жеке тарау бар (Алампиет, 1951:458).

Б.С. Сүлейменов, А.Б. Тұрсынбаев, П.К. Галузо қазанға дейінгі Қазақстандағы аграрлық қатынастар тарихы туралы еңбегі үлкен қызығушылық тудырды. Сүлейменов Б.С. өзінің монографиясында осы тақырыптың отарлық ауылдың әлеуметтік стратификациясы, салықтық қысым, самодержавиенің және қоныс аудару қозғалысының аграрлық саясаты, шаруа жерлерін жаппай талан-таражға салу, байлардың құлдығы және т.б. сияқты мәселелерін көтереді. Бұл мәселелерді зерттеу қазақ шаруаларының кедейлену дәрежесін нақтылау және ұлттық жұмысшылардың қалыптасуының әлеуметтік көздері мен оларды жалдау арналарын анықтау үшін маңызды. (Сүлейменов, 1963:411)

Бізді ерекше қызықтыратын мәселе - Ф.М. Маликовтың «Ресейдегі империализм кезеңінде Қазақстанның жұмысшы табының қалыптасуы», оның хронологиялық шеңбері 1900-1916 жылдармен шектелген, яғни қазан төңкерісі қарсаңында. (Маликов, 1966:283)

Е.Ділмұхамедов пен Ф. Маликовтың монографиясы да бірқатар мәселелерді қамтиды: тау-кен, балық аулау және өңдеу өнеркәсібінің жағдайы, жұмысшыларды жалдау көздері, жергілікті пролетариаттың қалыптасу процесі мен өзіндік ерекшеліктері, оның экономикалық жағдайы. (Ділмұхамедов, 1963:268)

1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы қарсаңындағы және оның кезеңіндегі Қазақстандағы революциялық қозғалыстың тарихы сипатталған және ақпан буржуазиялық-демократиялық революцияға дейінгі кезеңді қоса алған. Сонымен бірге авторлар қазақ жұмысшыларының бүкілресейлік революциялық процеске қатысуы туралы айтады.

М.Х. Асылбеков өзінің монографиясында бұрын ғылыми айналымға енген көптеген архивтік материалдар негізінде бізді қызықтырған мәселенің қираған қазақ шаруалары арасынан жұмысшылар кадрларын қалыптастыру, қазақтардың жеке теміржол желілерін салуға қатысуы, олардың нақты теміржол желілерін салудағы саны, кәсіптік біліктілік, олардың еңбек жағдайлары, жалақыдағы кемсітушілік, тұрмыстық жағдай жасау, медициналық көмек, революциялық қозғалысқа қатысу және т.б. сияқты аспектілерін ашады (Асылбеков, 1965:182).

1960 жылдардың екінші жартысында монографиялық зерттеу А.Н. Нүсіпбековтің еңбегі жарыққа шықты. Бұл тарихшы өзінің монографиясында 1917 жылдан 1940 жылға дейінгі тарихи кезеңдегі қазақстандық өнеркәсіп жұмысшыларының қалыптасуы мен дамуының негізгі тенденцияларын көрсетуге тырысты. (Нүсіпбеков, 1966:244)

Жоғарыда көтерілген мәселе қарастырылған қазіргі Қазақстан тарихы ғылымының даму кезеңіндегі еңбектерден Ж.М. Асылбекованың монографиясын бөліп қарастыруға болады. (Асылбекова, 2014:416)

Нәтижелері. 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басындағы Қазақстан Ресей империясының артта қалған отарлық шеті болды, оның экономикасының негізі егіншілік болды: мал шаруашылығы - негізінен қазақтар арасында, қоныс аударылған тұрғындар арасында егіншілік. Аймақ метрополияның өнеркәсіп орталықтары үшін тауарлар нарығы және шикізат көзі болды және бұл негізгі өнеркәсіптердің, көлік пен қолөнердің пайда болуын алдын-ала анықтады, олардың дамуы ең алдымен шикізаттың жергілікті жерлерде болуына байланысты болды. Қазақстанда осы факторлармен тығыз байланысты тау-кен өндіру өнеркәсібі дамыды. Біріншісі түсті металдар, көмір және мұнай өндіретін кәсіпорындар болды. Бұл Қарағанды (1915 ж. 627 жұмысшы), Екібастұз (1916 ж. - 760 жұмысшы), Байқоңыр (1915 ж. - 206 адам), Жезқазған (1914 ж. - 389 адам), Успенск (соғысқа дейін - 500 адам), Риддер (1917 ж. - 570 адам) шахталары, Спасск зауыты (соғысқа дейін - 800 адам), Ембі мұнай кен орындары (1916 ж. - 3260 адам) және т.б. Болжам бойынша, 1917 жылы тау-кен өндірісіндегі жұмысшылардың жалпы саны 20 мыңға жетті. Бұл кәсіпорындардың барлығы 20 ғасырдың басында Ресей капиталының әлсіздігінен шетелдік, негізінен ағылшын-француз акционерлік қоғамдарының қолына түсті (Аламшиев, 1958:451).

Ауылшаруашылық және мал шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу өнеркәсібі шағын кәсіпорындардан тұрды, олардың ішінде салыстырмалы түрде ірі кәсіпорындар: Верный қаласы маңындағы Қарғалы мата фабрикасы, Көкшетау ауданындағы ет консервілеу зауыты, Петропавлдағы консерві зауыты, Оралдағы ет тоңазытқыш және бу фабрикасы, Шымкенттегі сантонин зауыты, Семей диірмендері. Зерттеушілер облыстың өңдеу өнеркәсібіндегі жұмысшылардың жалпы саны 1917 жылы 20 мың адамға жеткендігін атап көрсетеді (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270).

Тұз өндірісі 1916-1917 жж. Басқыншақ, Елтон, Іле, Коряков және басқа салаларда 5 мың адамға жетті. Балық шаруашылығы Каспий жағалауында, Арал теңізінде, Жайық, Сырдария, Іле, Шу, Бұқтырма өзендерінде, Зайсан және Балқаш көлдерінде пайда болды, онда 1916-1917 жж. шамамен 15 мың жұмысшы жұмыспен қамтылды. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Метрополияның әскери-стратегиялық және экономикалық мақсаттары үшін Қазақстанда теміржолдар салынды, олардың жалпы пайдалану ұзындығы 1917 жылға қарай 2,7 мың верстке және 1 мың шаршы метрге жетті. км. облыс аумағы бір верстке ғана жуық болды. Бұл тұйық бөлімшелер: Покровская Слобода - Орал Рязань-Козловская, Ауыл-Семей Алтай, Арыс-Бурное-Семиреченская, Троицк-Қостанай Самара-Златоустовская теміржолдары. Сібір темір жолының Петропавл бөлігі Солтүстік Қазақстанның шағын аумағын кесіп өтті. Аймақтың негізгі теміржол желісі Орынбор-Ташкент теміржолы болды (1901-1905), оның Қазақстандағы ұзындығы 1600 верстке жетті. Сонымен қатар, тау-кен өнеркәсібінің өндірістік қажеттіліктеріне қызмет ететін жергілікті желілер болды: Риддер, Екібастұз, Қарағанды, Ленгер және т.б. М.Х. Асылбеков санауы бойынша, 1917 жылы облыстық теміржолдарда 30 мыңға жуық адам жұмыспен қамтылды. (Асылбеков, 1965:185)

Сонымен, аймақтың тау-кен және өңдеу өнеркәсібінде, мұнай, тұз және балық аулау салаларында (1917 ж. - 65 мыңнан астам адам), сондай-ақ теміржол (30 мың адам) және су (1 мың адам) көліктерінде, 19-шы жылдардың аяғы - 20-шы ғасырдың басында жұмысшылар кадрларын қалыптастыру процесі жүрді, олардың жалпы саны 1917 ж., зерттеушілердің мәліметтері бойынша 90 мыңнан астам болды. Бұл тұжырым жанама түрде Бүкілресейлік өнеркәсіптік және кәсіптік санақтың (1913-1918 жж.) деректерімен расталады, оған сәйкес 1913 жылы Қазақстанда 51104 жұмысшыдан тұратын 675 зауыттық кәсіпорын болған (бірқатар өндірістерсіз және балық өнеркәсібін есепке алмағанда) (Труды ЦСУ, 1926:80).

Экономиканың өнеркәсіптік салаларының әлсіз дамуына және соның салдарынан жұмысшылар санының аздығына байланысты - 90 мың облыс халқының 6228,3 мың адамы, бұл тек 1,4% құрады, олардың қалыптасу процесі дербес қоғамдық күш - тапқа айналуы, қазанға дейінгі кезеңде, әрине, аяқталған жоқ.

Қазақстандағы жұмысшылардың кадрлары қалыптаса бастағаннан – ақ көпұлтты болды, негізінен олар орыстардан, украиндардан және қазақтардан құралды; олардың білікті бөлігі Ресейдің өнеркәсіптік орталықтарында жұмыс істеді, онда - тиісінше, Қазақстанда фабрикалар, фабрикалар, шахталар мен кеніштер ашу немесе салу үшін қосымша жұмыс күші, мысалы, тау-кен және тау-кен кәсіпорындарына жұмысшылар

Уралдан, Ембі мұнай кен орындарына Бакудан әкелінген, темір ұстасы, ағаш ұсталары және басқалары - Еділ бойы мен Орталық Ресейден әкелген (Алампиев, 1958:451).

Біліктілігі жоқ және біліксіз жұмысшылар жергілікті кедейлерден, колөнершілерден, сондай-ақ жақын маңдағы кәсіпорындарда қосымша табыс іздеп жүрген кедей мигрант шаруалардан және қазақ шаруалардан алынған. 1915-1916 жж. Орталық Қазақстандағы 9 фабрикалардан, көмір шахталарынан және шахталардан кен өндіруші кәсіпорындар тобында 4804 жұмысшы болды, оның 1299-ы орыстар болды, яғни 30,2%, қазақтар - 3005 адам, яғни 69,8%. Сонымен бірге, Қарсақпай зауытында қазақтар 77,9% (499 адамнан 389 адам), Спасский - 67,6% (979 адамнан 662 адам), Қарағанды шахталары - 81,9% (830-дан 719), Екібастұз - 51,3 болды. % (419-дан 215), Байқоңыр - 55,4% (204-тен 113), Успенск шахталарында - 75,6% (336-дан 254). Покровский - 74,7% (245-тен 183), Жезқазған - 68,4% (206-дан 141), Қарсақпай- 47,1% (486-дан 229). (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Жоғарыда келтірілген мәліметтерден көріп отырғанымыздай, облыстың тау-кен кәсіпорындарында қазақтардың жартысынан көбі болды (Екібастұз шахталарында 51,3%) 82% -дың басым көпшілігінде (Қарағанды шахталарында). Тек қана Қарсақпай кенішінде қазақтар оның жұмысшыларының жартысынан сәл аз болды. 1916 жылы 2211 адамнан тұратын қырғыз тау-кен (Екібастұз) қоғамында жұмыс істейтін қазақтар 1547 немесе 70% құрады, Риддер кеніштерінде 1917 жылы 570 адамнан болды. - 200 немесе 35,1%, ал Ембі мұнай кен орындарында 1916 жылы - 2 мың адамнан. 1690 немесе 84,5%. Осылайша, облыстың барлық дерлік тау-кен кәсіпорындары мен мұнай кен орындарында қазақтар сирек жағдайларды қоспағанда басым көпшілікті құрады, ал жоғарыда аталған кәсіпорындар бойынша орташа есеппен 71,6% құрады (9169 адамның 6501-і). (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Өкінішке орай, кейбір жалпыланған мәліметтер ғана емес, сонымен қатар өңдеу өнеркәсібіндегі жұмысшылар құрамындағы қазақтардың саны мен меншікті салмағы туралы үзік-үзік мәліметтер де бар. Осыған қарамастан, бұл саланың барлық дерлік кәсіпорындары қалаларда - облыстық және аудандық орталықтарда орналасқандығын ескеру керек, онда сирек жағдайларды қоспағанда, қазақ халқы елеусіз болды. Мәселен, мысалы, Қазақстанның 27 қаласында 1897 жылғы санақ бойынша 39,9 мың адам ғана өмір сүрген. Халқының 15,6% құраған қазақтар (орыстар 49,5%, ал татарлар - 10,9%). Мәселен, мысалы, 9-да, яғни. Қазақстан қалаларының үштен бірінде қазақтар 1,2% -дан (Жаркент) 8,2-ге (Верный) дейін болды, атап айтқанда: Оралда - 1,4%, Қостанай-3,2%, Ақтөбе-3,4%, Шымкент- 4%, Әулие-Ата-5%, Өскемен-7,5%, Атбасар-7,6%. (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Акмолинская область, 1904:135; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Семипалатинская область, 1905:148)

Әрине, бұл өндіріс салаларындағы жұмысшылардың ұлттық құрамына әсер етті, мұнда қазақтардың үлесі тау-кен өнеркәсібіне қарағанда айтарлықтай төмен болды. В.В. Заорская және К.А. Александер Түркістан өлкесінің өндірістік мекемелеріне зерттеу жүргізген, бұл жерде (Закаспий облысы, Әмудария бөлімі, Жетісу облысының Қапалы, Жаркент және Лепсі аудандарынсыз) 1913 жылы 20925 жұмысшыдан тұратын 792 зауыт-кәсіпорын болған, олардың басым көпшілігі - 83,6% - оның өңдеу өнеркәсібінде жұмыс істеді: ұлттық құрамы бойынша олар келесідей бөлінді: өзбектер - 60,7%, орыстар - 22%, тәжіктер - 5,5%, ұйғырлар - 5,5%, қазақтар - 4,5%, басқалары - 5 , 1%. Өңдеу өнеркәсібі нашар дамыған Сырдария және Жетісу облыстарында, олардың құрамында қазақтар басым болғанымен, ұлттық кадрлардың саны мардымсыз болды: сәйкесінше 10,9% және 25,5%. (Засорская, Александр, 1915:176)

Балықта және, атап айтқанда, тұз өндірісінде, қазақтар, әдетте, жалдамалы жұмысшылар арасында басым болды. 60-70 жж Каспий жағалауы мен Жайық өзенінде ХІХ ғасырда (15 наурыздан 15 мамырға дейін) балықшылардың саны 10 мың адамға дейін жетті, олардың 7 мыңға жуығы қазақтар болды. Кедей қазақтар балық аулаудың барлық кезеңінде, 1 наурыздан қарашаның соңына дейін жұмыс істеді. 1901 жылы Маңғышлақ ауданының балық шаруашылығында 1,3 мың жұмысшы болды, оның 700-і қазақтар, 600-і түрікмендер. 1913 жылы Ембі теңіз аймағында 843 жұмысшы болды, оның 57-сі орыстар, 796-ы қазақтар. 1914 жылы Орал облысының балық аулау өндірісіндегі 1161 жұмысшының (бөлшек жұмысшылар, балықпен жұмыс жасайтын әйелдер, балықшылар - мердігерлер және жергілікті қазақтар) 612-і қазақтар болды. Сыр өңірінің балық шаруашылығында, Арал теңізі мен өзенде жұмысшылар тек қазақтардан тұрды, мұнда

1900 ж. тек 3 мың адам болды. Қазақ жұмысшыларының едәуір бөлігі Семей облысының балық шаруашылығында, көлде болды. Зайсан, Ертіс және Бұқтырма өзендері. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Түз алқаптарында қазақтар, атап өткендей, басым көпшілікті құрады: Басқыншақта олардың үлесі 80%-ға жетті (2 мың адамнан), 1911 жылы Семей облысының тұзды алқаптарында 4624 жұмысшы жұмыс істеді. Зерттеушілер 1914-1915 жылдары 1912-1915 жылдары ірі Коряков кен орындары уақытша жабылған кездегі қазақ жұмысшыларының тұзды алқаптарында 5 мыңнан астам адам болғанын, оның 3 мыңы Орал мен Торғай облыстарында болғанын көрсетеді, Семейде-2 мың. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Еңбекші қазақтарға қатысты мүлдем басқаша жағдай көлікте, әсіресе теміржол желілерінде байқалды. Мұндағы олардың үлесі бірқатар факторларға байланысты өте төмен болды. Теміржолшы мамандықтарының басым көпшілігі осы жұмыс орнында ұзақ уақыт жұмыс істегенде, қазақстандық жұмысшыларда болмаған арнайы техникалық дайындық пен еңбек дағдыларын қажет етті. Екінші жағынан, патшалық «шетелдіктерге» пойыздар қозғалысына байланысты жұмыс істеуге мүмкіндік бермеді, осы мақсатта шектеу шараларын белгіледі. Соған қарамастан, қазақстандық жұмысшылар теміржол желілерін салуға да, оларды пайдалану жұмыстарына да кеңінен тартылды. Олар Орынбор-Ташкент және Жетісу жолдарын салуда, әсіресе жер жұмыстарында басым көпшілік болды. М.Х. Асылбеков Қазақстандағы теміржолшылар арасында қазақтардың саны шамамен 5-6 мың адам болды және олардың үлесі 20% жетті деп санайды. (История рабочего класса Советского Казахстана, 1987:417)

Қазақ жұмысшыларының кадрлары қандай әлеуметтік қайнар көздерден қалыптасты? XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында. Қазақтың дәстүрлі қоғамы феодалдарға, ірі шығанақтарға, ауқатты шаруаларға және қарапайым орта шаруаларға, комбайншыларға, ауылшаруашылық жұмысшыларына және басқа топтарға әлеуметтік стратификация процесін жүріп жатты. Бұл туралы Б.С. Сүлейменов, Е.Бекмаханов, А.Б. Тұрсынбаев, П.Г. Галузо және басқа аграрлық тарихшылар, сондай-ақ Е.Ділмұхамедов, Ф.Маликов, М.Х. Асылбеков және қазанға дейінгі кезеңдегі Қазақстандағы өнеркәсіп пен көліктің дамуы мен жұмысшылардың қалыптасу тарихын зерттеген басқа ғалымдардың монографияларында, еңбектерінде егжей-тегжейлі сипатталған. (Сүлейменов, 1963:412)

Бұл жерде біз тек жұмыс істеп тұрған шаруа қожалығына қосымша табыс немесе азық-түлікке жалғыз табыс ретінде қазақтардың жалдамалы жұмыс іздеуге қалай және қайдан келгенін талдаумен ғана шектелеміз. Ең алдымен, комбайндар, шаруа қожалықтары және басқа да кедейленген қазақтар жақын ауылдардан өнеркәсіптік кәсіпорындарға, теміржолдарға бар фермаға қосымша табыс немесе тамақтанудың жалғыз кірісін іздеу үшін барды, олар негізінен маусымдық жұмыс істеді, бұл тек кәсіпорынның немесе сауда-саттықтың уақытша сипатына ғана емес, сонымен қатар жұмысшының жеке шаруашылығының қажеттілігінен (шөп шабу, мал күту және т.б.) тәуелді болды. Сонымен, Өскемен ауданының алтын кеніштеріне қазақ жұмысшылары жақын болыстардан, ал Коряков тұзды алқаптарына - Павлодар мен Қарқаралы уездерінен, Маңғышлақтың балық шаруашылығына ауданның өзінен алынды. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Дәл осындай жағдай кен өндіру өнеркәсібі мен теміржол желілерінде де байқалды. Замандастары Орынбор-Ташкент теміржолының құрылысы кезінде атап өтті. «Жаңадан келгендердің саны шамалы», ал жолдың кейбір учаскелерінде, мысалы, Перовск және басқа аудандарда «күрылыс жұмыстары тек жергілікті қырғыз халқына берілді». (История рабочего класса Советского Казахстана, 1987:417)

Ф. Щербинның Омбы, Перовск, Қазалы және басқа аудандарға жасаған экспедициясының «материалдарында» осы аудандардан келген қазақтардың едәуір бөлігі Сібір және Орынбор-Ташкент теміржолдарының жер учаскелерінде жер жұмыстары, қар тазалау, жол жөндеу және вагондарды тиеу жұмыстарында жұмыс жасайтындығы атап көрсетілген, осы жұмыстардың кейбіреулері «жылдың әр мезгілінде және әдетте ұзақ уақыт бойы жүргізілді», бұл қазақ жұмысшыларының өз экономикасы мен ауылынан белгілі бір алшақтықты көрсетеді. (История рабочего класса Советского Казахстана, 1987:417)

Бұған қазақтардың тек Солтүстік Қазақстан арқылы өтетін Батыс Сібір жолын ғана емес, Сібір теміржолының одан да алыс учаскелерін салуға қатысуы дәлел бола алады.

1895 жылы Орталық Сібір темір жолын салу үшін Семей облысының Павлодар ауданынан (Тайга-Ачинск станциясы) 2,5 мыңнан астам қазақ келді.

Өкінішке орай, қазақ жұмысшыларының жас құрамы туралы нақты мәліметтер жоқ, бірақ жалпы өнеркәсіп жұмысшыларына қатысты қолда бар мәліметтер мынаны ұсынады: 1917 жылға қарай тау-кен кәсіпорындарындағы жұмысшылар арасында абсолютті көпшілігі 18-39 жас аралығындағы адамдар болды - 88%, тау-кен кәсіпорындары - 82%, ал қайта өңдеу кезінде - 68%. (Маликов, 1966:265)

Өнеркәсіптік кәсіпорындар мен кәсіптердің көпшілігінің маусымдық сипатына байланысты жұмыс күшінің қатты ауысуы бар қазақстандық жұмысшылардың еңбек өтілі туралы мәліметтердің жоқтығына қарамастан, қазан айына дейінгі кезеңде олардың қатарында тұрақты жұмысшылар кадрларын құру процесі әлсіз болса да басталғанын атап өткен жөн. Мәселен, Орынбор-Ташкент теміржолының қазақ жұмысшылары «жылдың әр түрлі уақытында және әдетте ұзақ уақыт бойы» жүргізілген жер жұмыстары, жол жөндеу және вагондарды тиеу жұмыстарымен айналысады. Өскемен мен Зайсан аудандарының алтын кеніштерінде бірнеше онжылдық тәжірибесі бар көптеген қазақ жұмысшылары болды. Сонау 1887 жылы Зайсан ауданындағы шахталардағы ереуіл мен толқуларға байланысты аудан басшысы: «қырғыз кеншілері... он жылдан астам уақыттан бері тау-кен жұмыстарымен айналысады, тәжірибелі адамдар, көпшілігі орысша сөйлейді» деп атап өтті. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Кейбір кәсіпорындарда, әсіресе тау-кен өнеркәсібінде қазақтар қыста жұмыс істеді. Мәселен, 1791-1904 жылдар аралығында игерілген Зырян кенішінде 500-ге дейін қазақ жұмысшылары қыста өздері салған шағын үйлерде үздіксіз өмір сүрді. Замандастары «қырғыздар - кейбір тау-кен жұмыстарында таптырмайтын жұмысшылар» деп атап өтті. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Екібастұз (Воскресенская) теміржолының құрылысында да сол байқалды. 1898 жылы бір куәгер былай деп жазды: «Қырғыз жұмысшысын көру мүмкін болмаған арнайы шеберліктен басқа ондай жұмыс жоқтың қасы. Ол ағаш кесетін зауытта болған, ол деподағы шеберханаларда болған, ол паровоздарда отын жағушы болған, оны барлық жерде көруге болатын, басқа орыс жұмысшыларымен жұмыс істейтін, сондықтан орыстардың қырғыздармен салыстырғанда пайызы ең аз болған. Сонымен бірге, куәгер мұнда Екібастұз теміржолында деп мәлімдеді. Батыс Сібір теміржолының құрылысында жұмыс істеген көптеген қазақтар болды. (Тургайская газета, 1901)

Алайда, бұл фактілерді асыра айтуға болмайды, өйткені қазан айына дейінгі кезеңде Қазақстанда жұмысшылардың тұрақты кадрларын құру процесі өте әлсіз болды.

Аймақтағы кәсіпкерлердің қызметін зауыттық тексеру мен бақылау болмаған кезде, жұмысшылардың жағдайы Ресей империясының өнеркәсіптік дамыған аймақтарына қарағанда әлдеқайда қиын болды. Бұл кезде қазақ жұмысшылары ерекше қиын жағдайда болды. Оларға қарсы ашық дискриминация әдістері қолданылды, олар барлық жағынан көрінді: жалақы мен еңбек жағдайында, тұрмыс жағдайында, әлеуметтік сақтандыру, медициналық қызметтер және т.б. Қазақстандық жұмысшылар негізінен ауыр жұмыс жасады, ол үшін олар аз жалақы алды. Қазақстандық жұмысшыларға тең жұмыс үшін орыстарға қарағанда аз жалақы төленді. Сонымен, Ембі мұнай кен орындарында қазақстандық шахтер күніне 70, ал орыс шахтеры 85-95 тиын алды. (Нүсіпбеков, 1966:244)

Сол кездегі аймақтың белгілі зерттеушісі М. Красовский: «Бір жұмысты орындайтын орыстар қырғыздардан екі және үш есе көп алады» деп жазды. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Жұмысшылардың қайыршы жалақысы үнемі айыппұлдармен, есеп айырысулармен, оның бір бөлігін өнімдермен және тауарлармен жеткізіп беру кезінде алдау арқылы азаятын. Сауатсыз қазақ жұмысшылары кәсіпкерлер мен дүкеншілердің озбырлығына қарсы қорғансыз болды, олар ашық және жазасыз оларды алдап, тонады. Жұмыс күнін меншік иелері ерікті түрде белгіледі. Ембі мұнай кен орындарында 10-12 сағат, тұзды жерлерде 14-16 сағатқа жетті. Теміржолшылардың басым көпшілігі үшін 12 сағаттық жұмыс күні ресми түрде бекітілді. Маған одан да көп жұмыс істеу керек болды. (Алампиев, 1958:451)

Жұмысшылар арасында білікті кадрлар аз болды. Сонымен, Риддердегі кәсіпорындарда 293 қазақстандық жұмысшының тек 4% -ы ғана білікті жұмыспен қамтылды. Қырғыз акционерлік қоғамының кәсіпорындарында қазақстандық жұмысшылардың жалпы санынан 7% ғана біліктілікке ие болды. (Нүсіпбеков, 1966:244)

Жергілікті жұмысшылар жұмыс істейтін жағдайларға тән ерекшеліктер - тау-кен өндірістеріндегі алғашқы өндіріс құралдары (сына, таңдау және күрек), қарапайым еңбек қауіпсіздігі шараларының болмауы, жарақат алу және өлім жағдайлары жиі болатын жарақат алу және т.б. Жұмысқа кірген кезде қазақстандық жұмысшыларға баспана алу құқығы берілмеді, олар келісімшарт бойынша өз киіз үйлерінде тұруға мәжбүр болды, бірақ олардың көпшілігінде жоқ. (История рабочего класса Советского Казахстана, 1987:417)

Қиын жұмыс жағдайлары, төмен жалақы, көптеген айыппұлдар, алдау, қате есептеу, т.с.с. жол берушілік, билік пен кәсіпорындар әкімшілігінің озбырлығы жергілікті жұмысшыларды экономикалық және саяси жағдайларын жақсарту үшін күресуге итермеледі. 19 ғасырдың екінші жартысында стихиялы, ұйымдаспаған сипатта болған жұмысшы қозғалысына қазақ жұмысшылары да қатысты. 1887 жылы Зайсан уезінің шахталарында көтеріліс және қазақ жұмысшыларының қатысуымен кешіктірілген жалақыға қарсы ереуіл өтті. 1891 жылы маусымда Өскемен уезінің Владимир алтын кенішінің 140 жұмысшысы ереуіл жариялады, оның себебі шахтерлерді «немқұрайлығы» үшін аз ақы төленетін жұмыстарға - күм тасуға және төгуге ауыстыру болды. Ереуілді И.Д. Жағалтаев, О. Жанқазин, Қ. және М.Байжулиндер, У. Төлегенов. Бұл ереуіл де күшпен басылды. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

1895 жылы мамырда Ачинск маңындағы Орталық Сібір учаскесіндегі құрылысшылардың наразылық акцияларына 300-ден астам қазақ жұмысшылары қатысты, 2,5 мыңнан астам қазақ жұмыс істеді. Оларды жұмысқа алған мердігерлер жасалған келісімдер бойынша уәделерін орындамады, оларды ең нашар және батпақты жерлерге жұмысқа жіберді. Жалақы төмен болды, көбінесе кешіктірілді, бұның бәріне ашуланған, 1895 жылы 20 мамырда 300-ден астам қазақ жұмысшылары жұмысын тоқтатып, ереуілге шықты. Айта кету керек, қазақстандық жұмысшылар бұрын да, кейін де ресейліктер мен басқа жұмысшылардың көптеген ереуілдеріне куә болған. Бұл оларға меншік иелерімен өз құқықтары үшін қалай күресу керектігін үйретіп, олардың сана-сезімдерін көтерді, идеялық сенімділігі және ереуіл шешуші болды. (Асылбеков, 1965:185)

Ереуілшілер Жолан Шалкеев пен Байғазы Құттықұлов бастаған 8 адамнан тұратын делегациясы арқылы мердігерге қатаң сәйкестік талаптарын, құрылыс жұмыстарын жүргізуге арналған еңбек шарттарын және оларды сулы-батпақты жерлерден жақсы жұмыс орындарына ауыстыруды ұсынды. Бірақ олардың талаптары орындалмай, ереуіл жалғасып, басқа құрылыс алаңдарына қауіп төндірді. Бұдан қорыққан жергілікті билік оны басу үшін барлық шараларды қолдана бастады. Олар тіпті қазақ жұмысшыларын ереуілді тоқтатуға көндірген Ачинск мұсылман дінбасыларының басын пайдалануға тырысты. Бірақ одан ештеңе шықпады. Содан кейін, Енисей губернаторының бұйрығымен оқиға орнына полицияның күшейтілген жасағы келді, ереуілге қатысушыларды жаппай қамауға алу басталды, олар 109 қазақстандық жұмысшыны қамтыды. Биліктің озбырлығы туралы хабар жел бойына тез тарап, жолдың кейбір учаскелеріндегі жұмыс наразылық ретінде тоқтатылды. Жұмысшылар ереуіл жетекшілері Ж.Шалкеев пен Б.Құттықұловқа біраз уақыт полициядан жасырынуға көмектесті. 1895 жылы 1 маусымда Енисей губернаторы күшейтілген конвоймен келді. Көптеген қамау қайтадан басталды. Шалкеев пен Құттықұлов та қамауға алынып, жұмысшылар құрылыс алаңына күшпен айдалды. Бірақ жұмысшылар өздерінің алдыңғы талаптары орындалмайынша және тұтқындалғандар босатылмайынша, олар жұмысқа кіріспейтіндерін үзілді-кесілді мәлімдеді. Теміржол әкімшілігі мен жергілікті билік көнге мәжбүр болды: жұмысшылардың негізгі талаптары орындалды, тұтқындалғандар босатылды. Сонымен, линияның басқа учаскелеріндегі орыс жұмысшыларының көмегімен қырғыз жұмысшыларының ереуілі жеңіспен аяқталды. (Асылбеков, 1965:185)

1903 жылы желтоқсанда Бекбосын Сихымбаев бастаған Қарағанды көмір шахталары кеншілерінің ереуілі өтті. Ереуілге «шахталардың қасында өз қыстауларында» тұратын қазақ шахтерлеріне үйлерін жылыту үшін көмірді тек қоқыс үйінділерінен алуға рұқсат етілді. 20 желтоқсанда жұмысшылар әкімшіліктен «көмір оларға дайын болып, үйінділерден берілсін» деп талап етті, сонымен қатар олар басқа да экономикалық талаптарды қойды. Бұған әкімшілік шахтерларға шахталарды жылыту үшін көмірді өз есебінен өндіруді ұсынды. Алайда жұмысшылар бас тартып, төлемді талап етті. Бұл ереуіл екі күнге созылды. (Бекмаханов, 1957:342)

Әкімшілік еңбек белсенділеріне қысым жасай бастады. Кенші С. Серікбаев пен оның

отбасы қыста жұмысынан қуылып, үйлерінен айырылды. Ол ереуілдің жетекшілерінің бірі болды. Бұған жауап ретінде кеншілер ереуілге шығып, әкімшілікті Серікбаевты қабылдауға мәжбүр етті. Осыдан кейін ереуіл тоқтатылды.

4 шілдеде ереуілге шыққан қазақ жұмысшылары Мейірхан Кемалов бастаған Зайсан ауданындағы Надеждинский алтын кенінде болды. Ереуілге жалақының төленбеуі себеп болды. Жұмысшылар ақша төленбесе, барлығы шахтадан кететіндерін айтты. Алайда олардың талаптары орындалмады. Содан кейін 4 шілдеде таңғы сағат 8-де барлық жұмысшылар шахтадан шықты. Ереуілді ұйымдастырушыларға, оның ішінде Кемаловқа қатысты іс 1907 жылға дейін созылды. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

1905-1907 жылдардағы орыс төңкерісі жылдарындағы Қазақстандағы ең үлкен ереуіл Успенск шахтасында орын алды (Ақмола облысы), онда 300-ден астам жұмысшы, оның ішінде 265 қазақ жұмыс істеді. Шетелдік капиталдың кәсіпорындары болған шахта шахтерлерінің іс-әрекетінің басты себебі - британдықтардың оларға деген әдепсіз және ұятсыз қарым-қатынасына жұмысшылардың ашулануы, сонымен қатар қазіргі кезде зауыт дүкендерінде әлдеқайда жоғарылаған азық-түліктің жоғары бағалары мен жалақының төменділігі.

Оларды И. Топорнин, И. Невзоров, А. Байшағыров, А. Қасқабаев басқарды, олардың бастамасымен шахтада «Орыс-қырғыз одағы» құрылды. Ереуілшілердің талаптары орыс және қазақ жұмысшыларының жалпы жиналысында бірнеше рет талқыланды. «Петицияның» мәтіні ақыры 6 желтоқсанда қабылданды. Барлық шахта жұмысшылары бұл құжатқа қол қойды. Өтініштің орысша мәтінін жұмысшылар Өтемісов, Өмірбеков және Батырбеков қазақ тіліне аударды. 7 желтоқсанда құжат шахта менеджеріне тапсырылды. Соңғысы, сыни жағдайдың одан әрі өрбуінен қорқып, Ақмола уезінің Нелдин болысының губернаторына қазақстандық жұмысшыларды тыныштандыру туралы өтінішімен хат жіберді.

Кәсіпорын әкімшілігі бірде-бір талапты қабылдамады, ал 9 желтоқсанда орыс-қырғыз одағы петицияда белгіленген күнді, 12 желтоқсанды күтпестен, бірден ереуіл бастау туралы шешім қабылдады. Дабыл қағылды. Шахтада жұмыс тоқтады. Келесі күні, 10 желтоқсанда, таңертең казарма мен шахта кеңсесінің төбелерінде қызыл жалаулар пайда болды. Жұмысшылардың қауіпсіздігі менеджердің кәсіпорыннан кетуіне мүмкіндік бермеді. Успенский шахтасы сыртқы әлемнен оқшауланған. 10 желтоқсанда жұмысын тоқтатқан кеншілердің ереуіліне Қарағанды көмір шахталарының жұмысшылары қосылды. Кеншілер мен кеншілердің ереуілі аудан әкімшілігінде үрей туғызды. Ереуілге шыққан жұмысшылар мен менеджер арасында келіссөздер басталды. Әкімшілік кейбір талаптарды қабылдауға келісті. Ереуіл аяқталды. Алайда Успен кенішіне және Қарағандыға жазалаушылар тобы келді. Жұмысшыларды қудалау басталды, олардың тоғыз жетекшісі жұмыстан шығарылып, шахтадан шығарылды. Қарағанды шахталарында жұмыс полицияның қысымымен қайта жанданды.

Өкінішке орай, автор ұлттық жұмысшылардың әлеуметтік белсенділігінің өсуі туралы осы сирек кездесетін үзінді мәліметтерді ғана тапты. Бірақ қолда бар құжаттардан да біз қазақ жұмысшыларының орыс пролетариатының қожайындардың озбырлығына және патшалыққа қарсы күресіне қатысуы туралы айтуға болады.

Қорытынды. Сонымен, Қазақстанда ұлттық жұмысшылардың қалыптасу процесі қазанға дейінгі кезеңде басталды. Қазақтың дәстүрлі қоғамының әлеуметтік стратификациясы барысында кедейленген шаруалардың белгілі бір бөлігі күнкөріс құралдарын іздеп, өнеркәсіптерде, өнеркәсіптік кәсіпорындарда және теміржол құрылыстарында жұмыс тапты. Олардың көпшілігі уақытша, маусымдық жұмыстарға орналасты. Жалдамалы жұмысшылар арасында балықтар мен тұз өндірістерінде, сондай-ақ тау-кен кәсіпорындарында қазақтар басым болды. Өңдеу өнеркәсібінде қазақ жұмысшыларының саны мардымсыз болды.

Жергілікті этнос жұмысшылары негізінен біліктілігі төмен және біліктілігі төмен жұмысшыларға, қосалқы жұмыстарға тартылды, сол үшін олар мардымсыз жалақы алды. Күрделі еңбек және тұрмыстық жағдайлар, меншік иелерінің отаршылдықтың ашық көріністері қазақ жұмысшыларын биліктің заңсыздығына қарсы өз құқықтары үшін күреске қосылуға мәжбүр етті.

Бұл революцияға дейінгі Қазақстандағы ұлттық жұмысшылардың қалыптасуының негізгі бағыттары.

Әдебиет

- Алампиев П.М. Ликвидация экономического неравенства народов Советского Востока и социалистическое размещение промышленности. (Исторический опыт КазССР). 1958. 451 с.
- Асылбеков М.Х. Железнодорожники Казахстана в первой русской революции. 1965. 185 с.
- Асылбекова Ж.М. Казахи в индустриальных отраслях труда в конце XIX - начале XXI вв. 2014 г. 416 с.
- Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. 1957. 342 с.
- Галузо П.К. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. 1965. 346 с.
- Дильмухамедов Е.Ф., Маликов Ф. Очерки истории рабочего класса до революционного Казахстана. 1963. 270 с.
- Засорская В.В., Александр К.А. Промышленные предприятия Туркестанского края. 1915. 176 с.
- История Казахской ССР. 1979.
- История рабочего класса Советского Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1987. 417 с.
- Маликов Ф.М. Формирование рабочего класса Казахстана в период империализма в России / Казахстан накануне Февральской революции. 1966. 265 с.
- Материалы по Киргизскому землепользованию / Акмолинская область. Омский уезд. 1902. 65 с.
- Нусупбеков А.Н. Формирование и развитие Советского рабочего класса в Казахстане. 1966. 244 с.
- Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Акмолинская область. 1904. 135 с.
- Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Семипалатинская область. 1905. 148 с.
- Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последний третий XIX – нач. XX в. (1867-1907 гг.). 1963. 411 с.
- Труды ЦСУ. М. ЦСУ Союза ССР, 1926. 80 с.
- Тургайская газета. 1901.
- Туркестанские ведомости. 1903, 1904.

References

- Alampiev P.M. Likvidaciya ekonomicheskogo neravenstva narodov Sovetskogo Vostoka i socialisticheskoe razmeshchenie promyshlennosti. (Istoricheskij opyt KazSSR). 1958. 451 p. (in Russian)
- Asylbekov M.H. ZHeleznodorozhniki Kazahstana v pervoj russskoj revolyucii. 1965. 185 p. (in Russian)
- Asylbekova ZH.M. Kazahi v industrial'nyh otraslyah truda v konce XIX - nachale XXI vv. 2014 g. 416 p. (in Russian)
- Dil'muamedov E.F., Malikov F. Ocherki istorii rabocheho klassa do revolyucionnogo Kazahstana. 1963. 270 p. (in Russian)
- Bekmahanov E.B. Prisoedinenie Kazahstana k Rossii. 1957. 342 p. (in Russian)
- Galuzo P.K. Agrarnoe otnosheniya na yuge Kazahstana v 1867-1914 gg. 1965. 346 p. (in Russian)
- Istoriya Kazahskoj SSR. 1979. (in Russian)
- Istoriya rabocheho klassa Sovetskogo Kazahstana. –Alma-Ata: Nauka, 1987. 417 p. (in Russian)
- Malikov F.M. Formirovanie rabocheho klassa Kazahstana v period imperializma v Rossii / Kazahstan nakanune Fevral'skoj revolyucii. 1966. 265 p. (in Russian)
- Materialy po Kirgizskomu zemlepol'zovaniyu / Akmolinskaya oblast'. Omskij uезд. 1902. 65 p. (in Russian)
- Nusupbekov A.N. Formirovanie i razvitie Sovetskogo rabocheho klassa v Kazahstane. 1966. 244 p. (in Russian)
- Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g. Akmolinskaya oblast'. 1904. 135 p. (in Russian)
- Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g. Semipalatinskaya oblast'. 1905. 148 p. (in Russian)
- Sulejmenov B.S. Agrarnyj vopros v Kazahstane poslednij tretij XIX – nach. HKH v. (1867-1907 gg.). 1963. 411 p. (in Russian)
- Trudy CSU. M. CSU Soyuz SSR, 1926. 80 p. (in Russian)
- Turgajskaya gazeta. 1901. (in Russian)
- Turkestanskie vedomosti. 1903, 1904. (in Russian)
- Zasorskaya V.V., Aleksandr K.A. Promyshlennye predpriyatiya Turkestanskogo kraja. 1915. 176 p. (in Russian)